

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.11

УДК 321:323.1

Маццишина І. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ:
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС В.ЮЩЕНКА

У цій статті розглядаються інституційні практики, завдяки яким символічні тексти впливають на формування національної пам'яті. Вивчаються медійні тексти, закони та характер встановлення пам'ятників. Розглядаються стратегії формування політики національної пам'яті. Наголошується на нестабільності та непослідовності політики національної ідентичності.

Сьогодні все більше стає зрозумілим, що одним з головних чинників, який впливає на політичні процеси та консолідацію нації, є концепт національної пам'яті, яка формується з комплексу інтерпретацій, інтерпретаторів та інтерпретаційного поля. В офіційному політичному дискурсі провідні функції знаходяться у руках політичної еліти, політичних інститутів. Але реакція громадян впливає й на формування контр-дискурсу, який теж впливає на становлення офіційного тексту. Тому комунікаційний обмін смислами у політичній комунікації має виробити єдину стратегію, яка б сприяла консолідації нації. Ми розуміємо «національну пам'ять», як феномен колективної свідомості, який складається з комплексу історичних знань, уявлень та цінностей, які допомагають визначити спільні коди нації заради її об'єднання. Трансляція смислів, яка стає наслідком спільних кодів, знаходиться під контролем влади, яка має як інструменти блокування, так і розповсюдження. Саме від стратегії репрезентації та певних нарративних структур, через які усвідомлюється минуле, залежить консолідація та самозбереження нації. Тому від української влади залежить пошук спільних кодів, які знаходяться в етнічних, мовних, культурних, ментальних, регіональних моделях пам'яті та надати єдину офіційну модель, яка б об'єднувала націю.

Ключові слова: В.Ющенко, Голодомор, дискурс, національна пам'ять, ОУН-УПА.

Національна пам'ять є ключовим компонентом колективної ідентичності держави. Різні інтерпретації історичних подій ризикують створювати й різні дискурси, які конфронтують один з одним. І політичні інститути, як інтерпретатори вироблення офіційних текстів, несуть відповідальність за дихотомію ідентичних смислів. Символічні тексти, як структури дискурсів, складаються з аргументів, метафор, фонологій, мовних, комунікаційних та нормативних актів. Вони використовуються через історії, новини. Це є умовою функціонування дискурсу, через який виробляється смисл як політична ральність. Офіційний політичний дискурс створює регламент, який вказує на офіційний текст. Він пов'язаний з темами, які запроваджуються у публічний простір, з політичними процесами, політичними лідерами, політичними подіями, ідеологією держави тощо. Всі теми, на які суспільство має рефлексувати, стають викликом для політичної влади. І учасниками такого дискурсу стають головні актори політичних процесів: з одного боку – політична еліта та політичні інститути, з іншого боку – громадськість. Метою статті є дослідження політичних інститутів як головних акторів офіційного політичного дискурсу, які через політику національної пам'яті виробляють колективний смисл нації. Виявлення символічних текстів, патернів, тем, які формували стратегію національної пам'яті за часів президента В.Ющенка дозволить побачити головні переваги та недоліки для формування необхідних напрямків розвитку цієї проблеми в науковому та інституційному просторах.

Проблематикою національної пам'яті в Україні сьогодні займаються такі дослідники, як І. Булікіна, Я. Верменич, О. Гриценко, Т. Журженко, Ю. Зерній, О. Любовець, О. Шевель, увага яких, в першу чергу, прикута до українського контексту. Праці Ж. Ліотара, Ж. Рансьєра, П.Рікера дозволяють розміти інтерпретаційне поле як історичний дискурс, скрізь який офіційно вибудовується стратегія формування національної пам'яті. Дослідження феномену національної

пам'яті Я. Ассманова, Р. Козеллека, П. Нори, М. Хальбакса дозволяють дослідити не тільки інституціональний рівень впливу на формування смислів, але й зворотну реакцію населення на таку політику. А період аналізу президентства В. Ющенка дасть змогу побачити інституційний вимір формування офіційного політичного дискурсу.

Політичний дискурс часів В. Ющенка характеризується появою нових символів, які набули своєї актуалізації під час перегляду історичного минулого країни і головною темою став Голодомор. Вже з початку правління Президент взяв на себе місію сформувавши політику національної пам'яті і перші кроки було зроблено ще за часів Л. Кучми. Мова йде про запровадження щорічного Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який було визначено як остання субота листопада. Вже 4 листопада 2005 року Президент України підписав Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», в якому було визначені пріоритетні завдання для виконавчої влади на містах як «виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії українського народу» [3]. Кабінету Міністрів доручалося підготувати законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів та здійснити додаткові заходи щодо визнання міжнародною спільнотою голодомору 1932-1933 рр. «як геноциду українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства» [3]. Вже через рік Верховна Рада України приймає Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», в якому офіційно визначається Голодомор «як цілеспрямований акт масового знищення людей», а Стаття 1. наголошує, що «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» [6]. У пункті третьому Статті 3. Органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язувалися «вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору» [6]. А ще через рік виходять два Укази Президента «Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів» [5] та «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні» [4], в яких встановлювалася офіційна дата шанування пам'яті жертв Голодомору – 24 листопада та доручалося всім відомчим структурам та громадським об'єднанням провести заходи до 75-ї річниці сумних подій в історії України.

З цього часу в країні починають з'являтися пам'ятні знаки, пам'ятники та меморіали на Київщині, Полтавщині, Дніпропетровщині, Харківщині, Сумщині, Житомирщині, Луганщина, Закарпатті тощо. Як пише українська дослідниця Олександра Веселова «по далеко неповним даним, на липень 2008 р. в Україні нараховувалося 4 тис. 452 пам'ятники і пам'ятних знаки, що увічнюють пам'ять жертв Голодомору» [7,177]. В Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Естонії, Казахстані, Канаді, США та Угорщині було встановлено пам'ятники та пам'ятні знаки. Цікаво, що не зважаючи на те, що у Росії (у м. Тюмені) теж було встановлено пам'ятний знак жертвам голодоморів та політичних репресій, офіційна реакція самої влади Росії на таку політику пам'яті в Україні була категоричною ще з перших кроків указів Президента. Коли у листопаді 2006 р. Верховною Радою було прийнято Закон №376-V «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», почалася гостра та відкрита критика цього закону. Напевно тому, що українська влада почала роз'єднувати поняття «голодомору» та «політичні репресії» між собою як дві окремі трагічні події для українського народу, що не дозволяло ховати під політичними репресіями голод 1932-1933 рр. Партія регіонів та КПУ не підтримали цей закон, що стало показовим фактором розколу парламентарів стосовно формування політики пам'яті країни.

Але на кінець 2007 року ще так і не почали збирати докази кримінальних злочинів голодомору з боку комуністичної влади. Юридичних оформлень свідчень не було. Для того, щоб міжнародна спільнота визнала цей злочин, необхідно було відкрити кримінальну справу, зібрати доказову базу, проводити відкриті процеси проти виконавців та організаторів голодомору в Україні. І тільки на рівні відкритої юридичної змагальності сторін була б визначена вина організаторів голодомору. В той самий час по всій країні стояли пам'ятники самим організаторам голодомору, не було змінено назви міст (наприклад, Артемівськ, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кіровоград, Котовськ), назви вулиць. Курс на демонтаж тоталітарних символів, який було обрано ще за часів Л. Кучми, так і не було доведено до кінця.

Звідси й спроба об'єднати ветеранів Радянської армії та ОУН-УПА теж не була завершеною. Складність полягала у наявності системи переформатування, яка поступалася емоціям та нападкам з боку сусідніх країн. Надавши звання «Героя України» Степанові Бандері В. Ющенко опинився не тільки під критикою російської влади, але й інших країн. Центр Симона Візенталя, який представляв єврейську правозахисну групу США, разом з Лехом Качинським, Президентом Польщі, почали

різко виступати проти такої політики українського Президента, вказуючи на те, що послідовники С. Бандери були пов'язані з загибеллю тисяч євреїв та поляків.

Коли у 2005 р. у Москві за підтримки російської влади відбулося перепоховання праху генерала Білої армії Антона Денікіна, це стало знаком того, що Росія прийняла всіх своїх патріотів, не залежно від того, на якому боці вони воювали. Але така політика не стосувалася України, яка прагнула теж об'єднати патріотів країни, які воювали за її незалежність часів Другої світової війни. Російських націоналістів у Росії було визнано героями, а українських героїв російська влада продовжувала називати «посібниками нацистів».

Ще одна історична лінія, яка отримала статус перегляду історії країни – це герої Крут. Але на відміну від часів правління П. Порошенка, де захисники Києва під час війни з Росією у 1918 р. репрезентуються для нащадків як кіборги, часи В. Ющенка зображають київських курсантів як заручників та жертв невдалої політики УНР та російської Червоної гвардії. У серпні 2006 р. Віктор Ющенко особисто відкрив у Чернігівській області пам'ятник героям Крут, а з нагоди 80-ї річниці бою було випущено пам'ятну монету.

Гарним прикладом для вивчення теми історії УПА, як в Україні, так і за її кордоном, стало репринтне видання друкованих повстанських коміксів під назвою «Україна в боротьбі» для дітей віком від 6 до 12 років. Леонід Перфецький, автор малюнків, у 1947 р. створив 129 зображень воїнів і вперше в американській газеті вони були надруковані у 1953 р. І можна було б продовжити цю серію малюнків вже за допомогою сучасних художників, але цього не сталося.

Правління В. Ющенка характеризується появою нової символіки, яка б мала зміцнювати патріотичне ставлення до країни за певним історичним вектором. У серпні 2005 р. було підписано Указ Президента «Про вдосконалення нагородної справи в Україні» [2]. «Для відзначення особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України» було засновано нову нагороду – орден Свободи. Цим законом також встановлювалася й нова медаль – «За врятоване життя», якою мали б нагороджуватися громадяни «за врятування життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян» [2]. Але героїзація «зверху» призведе до нівелювання такої політики та доволі повільному сприйняттю «знизу».

Головною заслугою Віктора Ющенка в інституціоналізації національної коммеморації, є створення Українського інституту національної пам'яті. 11 липня 2005 р. Президент підписав Указ №1087/2005 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» [1]. Кабінету міністрів доручалося до 26 листопада, у День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, вирішити питання створення Українського інституту національної пам'яті. На той час у суспільстві виникла широка дискусія щодо необхідності існування такого інституту. Але рішення було авторитарним, оскільки не передбачалося широкого обговорення форм, методів, головних інституціональних засад і, головне, відповіді на питання «Навіщо?» в українському суспільстві. За законом створювалася робоча група з представників влади, кількох наукових та громадських організацій, які б мали сформулювати місію цього Інституту, а вже потім представити його як факт в країні. Таким чином, поняття «національна пам'ять» перетворилося на функціональні повноваження української влади, а Інститут національної пам'яті стане відповідальним за репрезентацію у суспільне мислення певних схем та конструктів історичних символів минулого з боку влади країни. Влада взяла на себе відповідальність за побудову історичних патернів, опанування якими мало б розставити акценти у дискурсі національних пріоритетів та цінностей. Але діяльність самої влади була непослідовною та суперечливою, що й позначалося на діяльності Інституту національної пам'яті. Наприклад, незважаючи на свої наміри героїзувати воїнів ОУН-УПА та особисто Степана Бандеру, у 2005 році Віктор Ющенко взяв участь у військовому параді у Москві, який було присвячено 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Хоча вже у ці часи в Україні піднімається питання щодо імперської ідеологічності цього поняття в інтересах Росії і наголошується на використанні терміну «Друга світова війна», в якій опинилася Україна ще у 1939 р.

Попри те, що ще на Майдані 2004 р. євроінтеграція була оголошена головною цінністю стратегії розвитку країни, нова влада так і не позбавилася від комплексу «молодшого брата». Віктор Ющенко, одразу після інаугурації відправився до Москви на зустріч з В. Путіним. Пізніше, Юрій Єхануров, після призначення його на посаду прем'єр-міністра, поїхав до прем'єр-міністра Д. Медведєва. Такий знак «ввічливості» є підтвердженням того, що патронально-клієнтарні відносини Росія-Україна продовжували втілюватися за пірамідальним принципом залежності країни.

Політика пам'ятників теж була суперечливою. В той час, як у Тбілісі відкривали пам'ятник Кобзарю, де М. Саакашвілі читав на пам'ять «Заповіт» Т. Шевченка, в Одесі, Луганську та Криму розпочинається встановлення культу Катерини II, як засновниці міст. Але і Одеса, і Севастополь виникли як база селищ, які існували до приходу військ Катерини II на ці землі. І якщо в Одесі пам'ятник провів чітку межу між проросійськими та проукраїнськими групами підтримки, то у Севастополі все відбулося спокійно. Велика частина населення цього міста – це колишні російські військовослужбовці чорноморського флоту. Вони мали високу зарплатню, тому що їхня служба вважалася як закордонна. У порівнянні з середнім рівнем цивільної пенсії 976 грн., військова пенсія складала 1792 грн. Тому, після відставки колишні військові прагнули залишитися у Криму, а для цього вони приймали українське громадянство. Ще у 1997 р. виникнув скандал у Севастополі, коли з'ясувалося, що у 1595 моряків Російського Чорноморського флоту було два паспорти – російський та український. Тому ця група громадян Криму створювала широку групу підтримки за встановлення пам'ятника. Наступним кроком планувалося встановити пам'ятник Йосипу Сталіну, Франкліну Рузвельту та Вінстону Черчиллю, але протест прокурора Ялти цьому перешкодив.

В той час, як у країні відбувалося широке обговорення щодо примирення військ Радянської армії та воїнів ОУН УПА, у Луганську почали підготовку до встановлення пам'ятника жертвам ОУН УПА. Таким чином, політика пам'ятників перетворилася на війну проти пам'яті, що було продемонстровано і самою російською владою, яка чітко визначила кордони як, де, коли і кого треба пам'ятати. Ще 22 січня 2006 року Володимир Путін підписав спеціальний указ про увічнення пам'яті загиблих захисників Батьківщини. Незважаючи на досить «загальну» назву, як виявилось пізніше, йшлося насамперед про російські військові поховання за кордоном. Показово, що дбати про меморіали, за задумом президента, мало Міністерство оборони. У 2007 р. у підмосковному місті Апрелівка було демонтовано пам'ятник українському льотчику Василю Пойденку, який загинув під час оборони Москви від гітлерівців у 1941 році. Так Росія показала, що захист пам'ятників солдатам Радянської армії належить саме їй. Характерно, що МЗС України ще довгий час знаходилося у стані вироблення офіційної політики, яка так і не була своєчасно озвученою.

Якщо підсумовувати офіційний політичний дискурс, який формувався політичними інститутами як стратегія формування національної пам'яті в Україні 2004 – 2009 рр, то необхідно виділити кілька важливих моментів, які в цілому характеризують президентство В. Ющенка:

1. Оголошення Степана Бандери офіційним Героєм України було спробою влади формувати національну героїку «зверху». Але формування героїки за указами Президента призвело до нівелювання героїв. Введення Ордену за свободу в той час, як, наприклад, С. Ківалов отримав грамоту за діяльність на посаді голови Центрвиборчкому, виглядало як іронія над національною героїкою. А нагородження міністра фінансів М. Азаровим Орденом «За відродження України» депутата Держдуми Росії К. Затуліна, якого СБУ тричі оголошували персоною нон грата за сепаратистські дії, взагалі перекреслювало критерії образу героїв, на які мали б орієнтуватися пересічні громадяни України.

2. Незважаючи на формування курсу самостійної політики, яка багато в чому не подобалася Росії, українські політики своїми діями продовжували репрезентувати колоніальну модель української нації. Перший візит після інавгурації В. Ющенка був до Росії, кожен новообраний прем'єр-міністр, в першу чергу, зустрічався з прем'єр-міністром Росії. А коли російська православна церква оголосила анафему гетьману І. Мазепі, В. Ющенко їздив до Москви просити Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II зняти це прокляття.

3. В країні продовжують формуватися міфи, які багато в чому були наслідками інформаційних впливів з зовнішнього середовища: українська та російська мови найспорідніші слов'янські мови, українська нація – це нація селян, а відсутність інтелігенції є свідченням української нації як нації переможених. У суспільну свідомість вкладалися нові національні комплекси. Такі символи, як «руїна», «колоніальне ярмо», «репресії», «голодомор», «депортації», «герої Крут» ставали кодами невпевненості, колоніальності, розчарування. Виникав образ українця як анархіста, який сам не вміє будувати націю. А звідси козаки, гайдамаки, опришки, у кращому разі зображалися як романтики бунтарства, у гіршому – як злочинці, запродавці та зрадники. Єдине рішення від позбавлення такого штучного усвідомлення закладалося у фрейм, що перемагати українці зможуть лише у союзі з росіянами. А звідси й нація переможців – це спільний союз України та Росії. Самі політики, у першу чергу, Партія регіонів, не приховували своєї відкритої підтримки будь-яких дій з боку Росії.

4. Культурний та релігійний дискурси змушували пересічного українця ставити себе на другий на рівень з росіянами. Активізація пропагандистських дій з боку Російської православної церкви,

яка вводила у суспільне мислення поняття «православні брати», «Київ – матір городов руських», «Руський мир», створювали певні смисли. Одночасно Росія починає відкриту боротьбу з українською символікою у себе в країні. У Москві готель «Україна» терміново реконструюється та змінює назву (в той час, як «Пражская», «Белград», «Пекин» продовжували діяти). Російські угруповання знищують українські символи на Говерлі, демонтується у підмосковному місті Аפרелівка пам'ятник льотчику Василю Пойденку, що загинув під час оборони Москви від гітлерівців у 1941 році. Інформаційні атаки перетворюються на керовані події. З боку України не було симетричних відповідей.

5. Актуалізується екранізація травми для українських телеглядачів. Траурні символи супроводжують всі українські телеканали. Збільшується траурна символіка на бігбордах: свічки, сумні обличчя. Річниця Чорнобилю, День Перемоги, День пам'яті жертв політичних репресій, День визволення України у Другій світовій війні, трагедія у Бабиному Яру, річниця бою під Крутами, Голодомор тощо. У 2008 р. країна схилила голову 30 квітня (катастрофа гелікоптера на Чорному морі) та 26 грудня (аварія українського судна у Китаї), 5 травня було оголошено траур (автокатастрофа, загибель 6 людей), 16 жовтня – у Дніпрі у зв'язку з вибухом газу, 20 листопада – країна сумувала по 200 шахтарям, які загинули під час вибуху метану. Навіть нове свято державного прапора, яке почали відзначати з 2006 р. 23 серпня, не відбувалося без траурних церемоній. Репрезентація смерті впливає і на міський простір. Меморіали, хрести, сумні герої, чорні кольори як пам'ять української нації, формують сумний меланхолічний стан в самоусвідомленні українців. Політика національної пам'яті будувалася більше на рівні національної віктимізації, де кожен історичний дискурс визначав владою образ українців як жертв. Це стане викликом для сучасної стратегії національної пам'яті, де поява сучасних героїв внаслідок військових подій в країні змінить інтерпретацію політичних інститутів. Що призвело до появи нових наративів в конструюванні політичної реальності країни через минуле.

Бібліографічний список:

1. Президент України. Указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні». Від 11.07.2005. № 1087/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005>
2. Президент України. Указ «Про вдосконалення нагородної справи в Україні». Від 18.08.2005. №1177/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1177/2005>
3. Президент України. Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» від 04.11.2005. №1544/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1544/2005>
4. Президент України. Указ «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». 28.03.2007. №250/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>
5. Президент України. Указ «Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів». 02.11.2007. №1056/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1056/2007>
6. Верховна Рада України. Закон України. «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні». 28.11.2006. № 376-V. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
7. Веселова О. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. С. 169-179.

Matsyshyna I. V. Strategy for national memory formation: institutional discussion of V. Yushchenko

This article examines institutional practices through which symbolic texts influence the formation of national memory. Studying the display texts, laws and the nature of monuments. The strategies of forming the policy of national memory are considered. The instability and inconsistency of the national identity policy are emphasized.

National memory is a key component of the collective identity of the state. Different interpretations of historical events risk creating different discourses that conflict with each other. And political institutions, as interpreters of the development of official texts, are responsible for the dichotomy of identical meanings. Symbolic texts, as structures of discourses, consist of arguments, metaphors, phonologies, linguistic, communication and normative acts. They are used through stories, news. This is a condition for the functioning of discourse, through which meaning is created as political diligence. The official

political discourse creates a regulation that points to the official text. It relates to topics that are introduced into the public space, with political processes, political leaders, political events, the ideology of the state, etc. All the themes that society has to reflect, are challenging for political power. And the participants in such a discourse are the main actors of political processes: on the one hand – the political elite and political institutions, on the other hand – the public. The purpose of the article is to study political institutions as the main actors of official political discourse, which, through the policy of national memory, produce the collective meaning of the nation. The discovery of symbolic texts, patterns, and the themes that formed the strategy of national memory during the time of President Viktor Yushchenko will reveal the main advantages and disadvantages of forming the necessary directions for the development of this problem in the scientific and institutional space.

Key words: *Yushchenko, Holodomor, discourse, national memory, OUN-UPA*